

DISSERTATSIOONIDE KOMPLEKTEERIMINE

Tiiu Sade

Möödunud sajandil alguse saanud dissertatsioonide vahetamise tulemusena oli 1917. aastaks, s.o. Tartu Ülikooli evakueerimise ajaks Venemaale, raamatukogul 229 499-st eksemplarist koosnev dissertatsioonide kogu. See sisaldas trükitud väitekirjade kõrval akadeemilisi väiketrukiseid (teese, programme, loengukavasid, isikkoosseisu nimestikke, aastaaruandeid, peakõnesid, habilitatsiooni ja promotsiooni eeskirju, dissertatsioonide kokkuvõtete aastaraamatuid jm.). Põhjaliku uurimuse dissertatsioonide komplekteerimisest enne 1918. a. on teinud R. Parmas /14/.

Esimesed väitekirjad Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis kaitsiti 1920. a. Dissertatsioonid jõudsid raamatukokku teaduskondade vahendusel, mõnikord andsid doktorandid ise tasuta oma töid. Tegelikult paljud käsikirjalised ja trükitud kokkuvõtteta doktoritööd ei jõudnudki raamatukokku, mistõttu aeg-ajalt tuli järelepärimisi dekaanidele ühe või teise konkreetse dissertatsiooni saamiseks. Ulatuslik kirj vahetus raamatukogu ja ülikooli allasutuste vahel annab tunnistust sellest, et väitekirjade hankimine oli keeruline probleem. Raamatukogul puudus ka ülevaade kaitsitud töödest. Aastail 1920-1925 kaitses osa õppejõude väitekirja välismaal, näit. G. Suits ja P. Köpp Helsingis, J. Piiper Londonis jne., ning avaldas seal ka oma töid mitmesugustes eriajakirjades, teaduslike seltside väljaannetes, üksikute asutuste publikatsioonides. Välismaal kaitsitud tööde jõudmine raamatukokku sõltus autori vastutulelikkusest ja soovist oma töö tulemusi kodumaal levitada. Ametlikult oli üleülikooliliselt akadeemiliste kraadide taotlemine ja tööde raamatukogule ülevandmise kord fikseerimata. Lahenduse tõi 1925. a. kehtima hakanud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli seadus /13/, mis puudutas ka väitekirjade kaitsmist. Ülikoolis anti välja kaks teaduslikku kraadi: magister ja doktor. Eksami ja promotsiooni korra teaduskondades ühtlustas ülikooli nõukogu. Väitekirjad

võisid teaduskonna loaga olla peale eesti keele ka mõnes muus keeles, sest oponente tuli mõnikord otsida välismaa õpetlaste hulgast. Kuna trükikulud olid küllaltki kõrged, siis ei nõutud doktorantidelt trükitud väitekirju, vaid masinakirjalisi eksemplare. Mõnel juhul anti doktorantidele väitekirjade avaldamiseks abirahasid ülikooli erisummade arvelt.

Uurimistulemuste tutvustamiseks rahvusvahelises ulatuses oli vajalik dissertatsiooni kokkuvõte mõnes levinumas Euroopa keeles. Puksoo oma kirjas ülikooli valitsusele 10. apr. 1924. a. /5, l. 228/ esitas soovi, et teaduskonnad Saksamaa ülikoolide eeskujul annaksid raamatukogule igast väitekirjast kaks masinakirjalist eksemplari koos 350 eks. võõrkeelse kokkuvõttega. Need oleksid vahetuseks ja propageeriks eesti teadust välismaal. Kuid alles 12. märtsil 1929. a. kinditati ülikooli nõukogu poolt määrus /8, l. 358/ väitekirjade, habilitatsiooni-, auhinna- ja diplomitööde kohta. Selle valmistas ette komisjon koosseisus prof. H.B. Rahamägi, K. Konik ja raamatukogu juhataja F. Puksoo. Tähtsamad seisukohad määrusest: iga doktorant on kohustatud raamatukogule esitama trükituna 350 eks. väitekirjast; kui väitekirj on trükitud avaldamata, mis oli tavaline nähtus, peab saatetama kaks eksemplari masinakirjas ja 350 eks. võõrkeelset kokkuvõtet; kõik väitekirjad, diplomitööd ja auhindatööd antakse dekanatidest ja ülikooli arhiivist üle pearaamatukokku.

Kui dissertatsioon polnud avaldatud eraldi väljaandena, siis iga konkreetse väitekirja puhul otsustas raamatukogu talle vajaliku eksemplaride arvu, mis olenes sellest, millises väljaandes dissertatsioon avaldati. Näit. "Toimetustes" ilmunud dissertatsioonidest ei olnud raamatukogu huvitatud, sest nendega oldi piisavalt varustatud. ÕES-i toimetistes trükitud töid vajati vahetuseks vaid 50-100 eksemplari, kuna seltsiga oli ühiseid vahetuspartnereid. Eestikeelseid väitekirju vajati välismaale saatmiseks 200 eksemplari.

Määruses fikseeritu oli olulise tähtsusega raamatukogu jaoks, sest see tagas dissertatsioonide laekumise nii säilitamiseks kui vahetuseks. Siiski tuli hiljemgi mõnele dekaanile aeg-ajalt määrust meelde tuletada. Ülikooli valitsus koostas Riigi Statistika Keskbüroole Tartu ülikoolis 1920.-1935. a. kaitsitud doktoritööde nimestiku /9, l. 129/. Selle põhjal selgus, et teaduskonnad polnud raamatukogule üle andnud kaugeltki mitte kõiki väitekirju - mõni nimetus puudus

täiesti, mõni oli vähemas eksemplaarsuses. Tavaliselt siiski raamatukogu sai nõutud dissertatsioonid või kokkuvõtte.

Juba 1918. a. sügisel, kui avati Tartu saksa ülikool, oli raamatukogu pöördunud vahetussuhete taastamiseks Saksamaa ülikoolide poole, paludes neilt sõja tõttu puudu jäänud dissertatsioonid ja programme. Königsbergi ja Münsteri ülikool vastasid saadetistega. Leipzigi ülikool teatas, et Tartu ülikooli jaoks on dissertatsioonid pakitult olemas, aga palusid oodata, kuni olud selginevad /11, l. 28/. Üldiselt jäädgi äraootavale seisukohale.

Kui Eesti Vabariigi Tartu Ülikool alustas tegevust, siis juba 1920.a. tehti katseid vahetada dissertatsioonid ja teisi akadeemilisi trükiseid endiste vahetuspartneritega. Leipzigi, Berliini, Tübingeni ja Berni saabusid kiiresti vastused koos dissertatsioonide saadetistega. 18. apr. 1920. a. ülikooli ajaloo nõukogu koosolekul soovitas O. Kallas väitekirjade vahetust Helsingi ülikooliga. Soovitavaks peeti ka suhete loomist teiste ülikoolidega /1, l. 68-69/.

1921.a. tegid Tartu ülikooli raamatukogule omapoolsed vahetusettepanekud Göttingeni ülikooli raamatukogu /2, l. 156/ ja USA Kongressi Raamatukogu /2, l. 93; 10, l. 93-94/. Viimane oli huvitatud Tartu dissertatsioonidest alates 1900. aastast, mida ülikooli raamatukogu nõustus saatma, niipea kui Venemaalt reevakueeritud varad olid kastidest välja pakitud. Vastu soovis Tartu raamatukogu USA ülikoolide väitekirju alates 1913. a.

1921. a. koostas raamatukogu ulatusliku nimekirja /12, l. 19, 21-23/, kellega tuleks publikatsioone, sealhulgas dissertatsioonid vahetada. Tsaariaegne Tartu ülikool oli vahetanud dissertatsioonid põhiliselt Lääne-Euroopa ülikoolidega, lisaks Jaapani, USA, Kanada ja Argentiinaga. Peale I maailmasõda tihe vahetus Euroopa ülikoolidega jätkus. Riikidest oli kõige rohkem vahetuspunkte Soomes, kus teaduste akadeemia ja ülikooli kõrval kujunesid suhted mitme akadeemilise seltsiga (Soome Kirjanduse Selts, Soome-ugri Selts jmt.). Nimekirjas oli 50 asutust, kellega veel suhteid polnud, kuid raamatukogu soovis algatada, sealhulgas Londoni, Barcelona, Bukaresti, Krakovi, Harkovi, Kaasani jt. ülikoolid.

Sõja tõttu soikunud kontaktide uuendamiseks ja uute vahetuspartnerite leidmiseks Tartu ülikooli raamatukogu initsia-

☞ Vt. L. Alveri artiklit käesolevas kogumikus.

tiivil 1924. a. tehtud vahetusettepanekud panid aluse püsiva vahetuspartnerite võrgu loomisele.

Vahetussidemeid välismaa asutustega aitasid luua ka sinna komandeeritud Tartu õppejõud. Nii täiendas 1925. a. end Londonis J. Piiper, kes soovitas Briti Muuseumil luua kontakte ülikooli raamatukoguga /6/; sellest sai alguse püsiv vahetussuhe.

1930. aastaks olid raamatukogul välja kujunenud kindlad vahetussuhted välismaa teadusasutustega. Kahekümnendatel aastatel olid vahetusse lisandunud partnerid Torontost, Chicagost, Lundist, Danzigist, Debrecenist jm. Sellest ajast alates jäi vahetuspunktide arv stabiilseks. Mahult kõige ulatuslikum vahetus toimus Hamburgi ülikooliga, kellelt saadi põhiliselt dissertatsioonide kokkuvõtteid, aga alates 1927. aastast ka dissertatsioonid. Järjekindlalt saadeti akadeemilisi väikestruktureid.

Kõrgpunkt dissertatsioonide saamisel olid aastad 1935-1938, mil igal aastal võeti arvele üle 6000 eksemplari väitekirju ja akadeemilisi trükiseid.

1939.a. tegi Tartu ülikooli raamatukogu uusi ettepanekuid dissertatsioonide vahetamiseks asutastele, kellega ei olnud veel sidemeid (Eberswalde Metsanduslik Kõrgkool, Cartes'i Pedagoogiline Kool jt.), samuti vahetuspartneritele, kes seni polnud dissertatsioonid saanud (Innsbrucki, Grazi jt. ülikoolid).

Vahetuspartnerite võrku iseloomustab lai geograafiline ulatus ja vastastikusel huvitatusel põhinevad suhted. Välismaal oli suur huvi Tartu dissertatsioonide vastu, kuna õppejõudude teadustöö taset hinnati kõrgeks ja dissertatsioonide kokkuvõtted olid võrkeeltes olemas. Eriti nõutavaks muutus R. Willemsi väitekirj "Zur Anthropologie der Esten" (ilm. 1926.a.), mida laenutati kaheks kuuks prof. Y. Kajavale Soome ja ka O. Kallasele Inglismaale. Dissertatsioon pakkus sedavõrd suurt huvi, et seejärel telliti 10 eks. kokkuvõtteid Soome ja üle 30 eks. Inglismaale O. Kallasele ja Kuninglikule Antropoloogia Instituudile /7, l. 375, 547/.

Käsitletava perioodi algusaastail pöörati suurt tähelepanu sõja tõttu tekkinud lünkade täitmisele dissertatsioonide kogus. Lisaks reeglipärastele saadetistele telliti ka õppejõudude (A. Oras, J. Taul jt.) soovitatud varasemaid väitekirju. Samal ajal saabusid välismaalt Tartusse tellimused möödunud sajandil ja aastail 1913-1917 saamata jäänud dissertat-

sioonidele. Soovid rahuldati kiiresti, kui vaid raamatukogul olid nõutud dissertatsioonide dubletteksemplarid olemas. 1920-ndate aastate keskpaigast vahetati juba põhiliselt jooksva aasta dissertatsioone või nende kokkuvõtteid, mida saadeti regulaarselt koos raamatute ja perioodikaväljaannetega.

Väitekirjade kõrval olid oma teadusliku sisu poolest oluliseks vahetusmaterjaliks akadeemilised väiketrükised. Tartu ülikoolis ilmusid loengute kavad, isikkoosseisu nimestikud jne. "Toimetuste" C-seerias. Välismaal ilmusid need tavaliselt eraldi väljaannetena ja olid kõikjal nõutud infomaterjalid.

Aastail 1920-1940 kaitsti Tartu õppejõudude poolt 123 doktoritööd /15/, millest 63% olid eestikeelsed, 32% saksa-keelsed ja üksikud vene, inglise või prantsuse keeles. Ligi pooled doktoritööd kaitsti arsti-, paarkümmend tööd valmis matemaatika-loodus- ja filosoofiateaduskonnas, teiste teaduskondade osa oli väiksem. Enamik töödest esitati masinakirjas, vaid 20% doktorantidest oli leidnud võimaluse avaldada töö trükis. Võrreldes teiste ülikoolidega, oli Tartu väitekirjade arv suhteliselt väike, mistõttu välismaa ülikoolid küsisid oma dissertatsioonide ja akadeemiliste kirjade vastu veel toimetisi.

Eesti välisministeerium, mõistes Tartu ülikooli kui eesti teaduse edendaja osa, osutas raamatukogule märkimisväärset abi. Eriti eestikeelse ülikooli algusaastail tegid saatkonnad ettevalmistustöid kontaktide loomiseks kohalike asutustega. P. Puksool oli tihe kirjavahetus O.Kallasega, kes saadikuna aitas luua otsesidemeid Soomes, hiljem Inglismaal ja Hollandis. Ka Eesti saatkonnad Berliinis, Viinis, Londonis, Helsingis jm., samuti Eesti peakonsulaat Ameerika Ühendriikides aitasid võimaluse piires kaasa nii dissertatsioonide hankimisele kui ka edastamisele kodumaale.

Probleemiks kujunes dissertatsioonide saamine Prantsusmaa ülikoolidest. Jurjevi ülikoolile oli väitekirju saadetud Prantsuse haridusministeeriumi vahetusbüroo kaudu. Nüüd pidasid prantslased Jurjevi ülikooli järglasteks Riia ja Voroneži ülikooli! Tartu ülikooli raamatukogul oli raske selgeks teha tegelikku olukorda, kuigi Tartus olid olemas kõik Prantsusmaal kuni 1915.a. ilmunud dissertatsioonid. Dissertatsioonide saamine Prantsusmaalt katkes 1917.a., mil Tartu raamatukogu evakueeriti Venemaale. 1923. a. jaanuaris

kurtis Puksoo, et seni oli Tartu ülikoolile dissertatsioonid Prantsusmaalt saanud ainult Strasbourgi ülikool. Oli teada fakt, et Läti saadiku abiga oli Läti ülikoolile tasuta dissertatsioonid muretsetud. Tartu ülikooli raamatukogu palvel astus Eesti saatkond Pariisis küll samme dissertatsioonide saamiseks, kuid elukalliduse tõttu olid seal dissertatsioonide trükkikulud tõusnud ja seepärast nende trükkimine vähenenud, nii et Tartule võis ainult teatud arvu dissertatsioonide määrata /4, l. 9-11, 85/.

Väitekirjadega varustasid raamatukogu ka raamatukaubanduslikud firmad: K.F. Koehleri Antikvariaat ja G. Focki firma Leipzigi, W.A. Mülleri Antikvariaat Baselis. G. Fockile kuulus 1920-ndate aastate maailma suurim dissertatsioonide ladu. Fock kauples mõõdukate ja stabiilsete hindadega. Ülikooli raamatukogu tellis temalt õppe- ja teadustööks väga vajalikke dissertatsioonid, vastu küsis Fock Tartu mõõdund saajandi dissertatsioonid, mille järele oli nõudlus. Olles huvitatud võimalikult paljudest tellimustest, püüdis firma raamatukogule hankida väitekirja ka sel juhul, kui see laos puudus. Näit. raamatukogu tellitud A. Langie dissertatsioon "Les bibliothèques publiques dans l'ancienne Rome et dans l'empire romain" (Fribourg, 1908), mis käsitleb raamatukogusid Vana-Roomas, leiti üles Šveitsist /14/.

1920. a. pakkus Riigiraamatukogu ülikooli raamatukogule 2109 dissertatsiooni, millest nad ise polnud huvitatud /10, l. 5, 9, 11/. Mis asjaoludel need Nõukogude Venemaalt saadud meditsiinalased dissertatsioonid Eestisse saadeti, polnud võimalik EAA materjalide põhjal selgitada. Töötajate vähesuse tõttu ei koostatud siis ka üleantud dissertatsioonide nimikirja.

On teada, et 1923. a. saatis Tartu ülikool annetuseks Tokio ülikooli raamatukogule Jaapanit tabanud maaväriseamise tagajärjel hävinud raamatute asemel teiste hulgas ka dissertatsioonide dublettide kogu /3, l. 544/.

Dissertatsioonide komplekteerimisel oli põhimõtteks täielikult muretseda Tartu väitekirjad ja vajaduse ning võimaluse piires välismaa omi. Vahetusele iseloomuliku tendentsi - saadud väljaannete arv oli suurem väljasaadetutest - võib märgata kogu perioodi ulatuses. Väitekirju ja akadeemilisi väiketrukiseid vahetati kõigi tähtsamate ülikoolide, teaduste akadeemiate, teaduslike seltside ja raamatukogudega vastavalt vahetuskokkulepetele. Väga oluliseks peeti järjepide-

vuse printsiipi. Vahetussuhete loomine ei läinud alati lihtsalt. Oli ka äraütlemisi: dissertatsioonide väikese trükiarvu tõttu ei olnud võimalik vahetuskohustusi võtta, samuti mõned kõrgkoolid ei trükinud dissertatsioonide kokkuvõtteid. Mitmel korral toimus suhete reguleerimine - nende asemele, kes polnud dissertatsioonid saanud, otsiti uusi partnereid. Pöörates suurt tähelepanu väitekirjade hankimisele, kujundas raamatukogu välja oma kindla vahetuspartnerite võrgu. Vajadus dissertatsioonide järele oli suur, kuna laienes õppejõudude teadustöö teemade ring ja üha rohkem vajati infot teaduse uuematest saavutustest välismaal.

Kahe aastakümne jooksul komplekteeriti 82 087 eksemplari väitekirju ja akadeemilisi väiketrukiseid, mis oli märkimisväärne lisa Eesti suurimale dissertatsioonide kogule.

Arhiiviallikad. Kirjandus

1. EAA, f. 2100, n. 4, s. 2.
2. EAA, f. 2100, n. 9, s. 6.
3. EAA, f. 2100, n. 9, s. 14.
4. EAA, f. 2100, n. 9, s. 20.
5. EAA, f. 2100, n. 9, s. 25.
6. EAA, f. 2100, n. 9, s. 28.
7. EAA, f. 2100, n. 9, s. 45.
8. EAA, f. 2100, n. 9, s. 60.
9. EAA, f. 2100, n. 9, s. 113.
10. TÜR KHO, f. 4, n. 2, s. 3.
11. TÜR KHO, f. 4, n. 2, s. 58.
12. TÜR KHO, f. 4, n. 2, s. 64.
13. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli seadus, 18. juuni 1925 // Riigi Teataja. 1925. Nr. 122-123. Lk. 841-845.
14. Parmas, R. Publikatsioonide vahetamine Tartu ülikoolis XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul // TRÜ Toim. 1969. Vihik 248. Lk. 27-91.
15. Tartu ülikooli ajalugu, 1632-1982. Tln., 1982. 3. kd. : 1918-1982. 432 lk.

Dissertatsioonide kogu juurdekasv a. 1918-1940
(raamatukogu aastaaruannete põhjal)

Aruandeperiood	Komplekteeritud (eks.)	Kogu suurus (eks.)
Enne evakueerimist		229 499
Reevakueeritud kogu		227 647
1917-1920	626	228 273
1920/21	1 707	229 980
1921/22	2 899	232 879
1922/23	4 418	237 297
1923/24	6 622	243 919
1924/25	3 780	247 699
1925/26	3 231	250 930
1926/27	1 043	251 973
1927/28	3 700	255 673
1928/29	1 693	257 366
1929/30	2 894	260 260
1930/31	2 883	263 143
1931/32	3 482	266 625
1932/33	4 469	271 094
1933/34	4 743	275 837
1934/35	4 969	280 806
1935/36	6 352	287 158
1936/37	6 580	293 738
1937/38	6 222	299 960
1938/39	5 665	305 625
1939/40	4 109	309 734
Kokku:	82 087	

ACQUISITION OF THESES

Tiiu Sade

Summary

Before evacuation to Russia the thesis collection of TUL contained 229,499 volumes of theses and academic publications.

Since 1920 theses could be defended in Tartu University of the Republic of Estonia. The law issued in 1925 fixed the rules for the defence of theses. The decree of 1929 prepared on the initiative of the library, obliged deans and candidates for the doctor's degree to give 300 copies of every published thesis or two typewritten copies and 350 copies of abstracts in a foreign language to the library for maintaining and exchange purposes.

In 1920 the library made attempts to revive relations with former exchange partners and in 1921 a list of them was drawn up. Exchange proposals advanced by TUL established the network of partners by 1924. Great attention was paid to the acquisition of theses that had got lost due to the war. Since the mid-1920s theses of the current year were exchanged. The culmination of theses acquisition was in 1935-1938.

Estonian embassies abroad were of great help to the library, establishing contacts with local institutions as well as mediating exchange.

In addition to exchange, theses could also be obtained via book purchase enterprises, especially the firm of G. Fock in Leipzig.

Theses were exchanged with the most important universities of the world. Continuity was considered to be the primary principle.

In 1918-1940 the total of 82,087 copies of theses and academic publications were acquired.

КОМПЛЕКТОВАНИЕ ДИССЕРТАЦИЙ

Тийу Саде

Резюме

До эвакуации в Россию в годы первой мировой войны фонд диссертаций Библиотеки Тартуского университета содержал 229 499 экземпляров диссертаций и мелкопечатных академических материалов.

Первые диссертации в послевоенный период в Тартуском университете защищались в 1920 г. В 1925 г. в действие вошел устав университета, который зафиксировал порядок защиты диссертаций. Для пополнения фонда диссертаций и обмена по инициативе библиотеки в 1929 г. был установлен порядок, обязывающий докторантов и деканов факультетов передавать библиотеке от каждой печатной диссертации 300 экземпляров или от рукописной - 2 экземпляра и их резюме на иностранных языках в 350 экземплярах.

Начиная с 1920 г. библиотека старалась возобновить международный обмен публикациями. В 1921 г. составили список учреждений, с которыми было желание обмениваться диссертациями. Большое внимание уделялось докомплектованию зарубежных диссертаций, чтобы ликвидировать пробелы, которые возникли в годы войны. С середины 1920-х годов начат обмен диссертациями текущего года. В 1935-1938 гг. было получено наибольшее количество диссертаций. Обмен диссертациями осуществлялся с известными университетами всего мира.

Существенную помощь в установлении контактов с научными учреждениями оказывали библиотеке эстонские посольства за границей.

Диссертации комплектовали и через иностранные книжные фирмы, из которых ведущая роль принадлежала фирме Г.Фокка в Лейпциге.

С 1918 г. по 1940 г. фонд диссертаций Библиотеки Тартуского университета возрос на 82 087 экземпляров диссертаций и других мелкопечатных академических материалов.